

Dorota Siemieniecka

Zmiany w postrzeganiu skazanych przez studentów w okresie 2014-2022

Changes in the perception of convicts by students in the period 2014-2022

Problemem głównym podjętym w badaniach jest ustalenie, czy studenci pedagogiki (specjalności resocjalizacja i profilaktyka społeczna) kierują się stereotypami względem osób pozbawionych wolności i osób, które odbyły karę pozbawienia wolności. Przeprowadzone badania miały charakter jakościowy i porównawczy. Stanowią one powtórzenie i kontynuację badań zrealizowanych w 2014 r. Wyniki badań w ujęciu porównawczym ukazują zmianę w postrzeganiu osób osadzonych i tych, które odbyły karę pozbawienia wolności pomiędzy badanymi rocznikami studentów. Studenci badani w 2022 r., podając definicje i synonimy słowa więźni (skazany), odnoszą je do aspektów prawnych; istnieje wśród nich grupa, która nie kieruje się stereotypem, dostrzegając indywidualność każdej osoby pozbawionej wolności/osoby, która odbywała w przeszłości taką karę. Opisy studentów tej grupy są bardziej zróżnicowane niż w grupie z 2014 r. i pomimo przewagi negatywnych opisów zawierają wiele przymiotników o zabarwieniu pozytywnym. Cechy więźniów zostały uporządkowane zgodnie z aspektami przedstawionymi w literaturze (za artykułami i Raportem z badań empirycznych opracowanym pod red. J. Bartmińskiego) dotyczącej analiz stereotypów zamieszczonych w publikacjach M. Orchal i J. Kalkuty. Badania ukazują znaczenie osobistej znajomości skazanych i wpływu tego doświadczenia na ocenę formułowaną przez studentów. Jest ona bardziej wyważona i zawiera pozytywne, jak i negatywne cechy.

Słowa kluczowe: pedagogika resocjalizacyjna, stereotypy osadzonych, stereotyp odbywających karę pozbawienia wolności, stereotyp więźnia, stereotyp byłego więźnia, resocjalizacja, edukacja, edukacja wyższa, badania pedagogiczne.

The main problem undertaken in the research is to determine whether pedagogy students (specializing in social rehabilitation and social prevention) are guided by stereotypes towards people deprived of their liberty and people who have served a sentence of imprisonment. The conducted research was qualitative and comparative. They are a repetition and continuation of the research carried out in 2014. The results of the research in a comparative approach show a change in the perception of prisoners and those who have served a prison sentence between the groups of students. Students surveyed in 2022 refer to legal aspects by providing definitions and synonyms of the word prisoners, among them there is a group that does not follow the stereotype, noticing the individuality of each person deprived of liberty/person who has served such a sentence in the past. Descriptions of students of this group are more varied than in the group from 2014 and contain many positive adjectives. The characteristics of the prisoners were ordered in accordance with the aspects presented in the literature following the Report on empirical research edited by J. Bartmiński and examples of analyzes of stereotypes included in the publications of M. Orchal and J. Kalkuta. The research shows the importance of personal acquaintance with an inmate or former inmate as assessed by students. It is more balanced and contains both positive and negative qualities.

Key words: rehabilitation pedagogy, stereotypes of prisoners, stereotype of former prisoner, social rehabilitation, education, higher education, educational research

Wprowadzenie

Zaprezentowane wyniki badań stanowią uzupełnienie do raportu przygotowanego pod red. gen. dr. Marcina Strzeleca i dr. Jakuba Jerzego Czarkowskiego (raport z zadania badawczego „Opis obecnych ról zawodowych w SW”, etap 1. „Diagnoza luki szkoleniowej”, moduł nr 2., pn. „Modernizacja systemu szkolenia kadry Służby Więziennej” w ramach projektu pn. „Pilotażowe kompleksy penitencjarne”). Badania objęły studentów pedagogiki, którzy podjęli naukę na specjalności resocjalizacja z profilaktyką społeczną na pierwszym i drugim stopniu kształcenia. W czasie trwania edukacji są oni przygotowywani do pracy w zakładach poprawczych i aresztach śledczych oraz ośrodkach rehabilitacyjnych i readaptacyjnych.

Znaczna część grupy badanej w 2022 r. (28 osób – 57%) zadeklarowała chęć podjęcia w przyszłości pracy w sektorze więziennictwa lub obszarach resocjalizacji osób skazanych. W tekście zamiennie stosuje się pojęcia: skazany/osadzony/były osadzony/więzień i były więzień.

Bogdan Wojciszke w książce *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej* pisze o schematach mających istotne znaczenie w funkcjonowaniu społecznym człowieka, są nimi stereotypy. Stereotyp jest „schematem reprezentującym grupę lub rodzaj osób wyodrębnionych z uwagi na jakąś zauważalną cechę określającą ich społeczną tożsamość”¹. Stereotyp stanowi zatem uproszczony schemat, który powoduje traktowanie członków danej społeczności przez pryzmat mocno uogólnionych cech przypisywanych członkom danej grupy. Jest to „zbiór sądów na temat członków danej kategorii osób”². Wśród cech charakteryzujących stereotypy wymienia się: „trwałość, spójność, uproszczenia, trudno weryfikowalną wiedzę, generalizowanie, subiektywną pewność głoszonych sądów, emocjonalne, stronnicze zabarwienie, społeczny oraz werbalny charakter”³. W literaturze zwraca się uwagę na istotny wpływ środowiska społecznego na przejmowanie przez człowieka stereotypów, co odbywa się poprzez narzędzie kulturowe, jakim jest język. Słowa opisujące daną grupę są nośnikami znaczeń i wiedzy społecznej. Zjawisko stereotypizacji opisują liczne teorie m.in teoria przeniesienia agresji, która wyjaśnia, że uprzedzenia powstają, kiedy ludzie przenoszą swoją frustrację na grupę mniejszościową, natomiast teoria kategoryzacji społecznych zwraca uwagę na to, że tworzenie stereotypów jest mechanizmem pozwalającym człowiekowi na szybki dostęp do wiedzy o grupach społecznych bez konieczności ponownej analizy informacji. Teoria tożsamości społecznej nawiązuje do skłonności ludzi do wyróżniania swojej grupy na tle innych. Przynależność do określonej grupy społecznej ma istotne znaczenie dla pozytywnej samooceny⁴. Stereotyp jest strukturą poznawczą. Stanowi on element systemu przekonań, wpływ na ich powstanie zależny jest od kontekstu społecznego. Stereotypy społeczne składają się z „przekonań

¹ B. Wojciszke, *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002, 2003, s. 68.

² Ibidem, s. 68.

³ J. Górską, *Śladami rzeźbkarza Pigmaliona-etykietowanie jako element ukrytego programu szkoły. W kręgu rozważań o stereotypach utrwalanych za szkolnymi murami*, [w:] *Stereotypy w pedagogice, pracy socjalnej i resocjalizacji*, red. E. Kantowicz, A. Leszczyńska-Rejchert, akApit, Toruń 2012, s. 34, za: Z. Chlewiński, *Stereotypy, struktura, funkcje, geneza*, [w:] *Stereotypy i uprzedzenia. Kolokwia Psychologiczne*, red. Z. Chlewiński, I. Kurcz, Warszawa 1992, s. 33-82.

⁴ Ibidem, s. 72-74.

na temat ogólnych właściwości, wiedzy dotyczącej cech fizycznych postaw, zachowań, ról i preferencji uznawanych za typowe dla danej grupy; konkretną opartą na egzemplarzach wiedzę wyniesioną z osobistych doświadczeń oraz interakcji; wiedzę i przekonania uzyskane z „drugiej ręki” od innych osób lub ze środków masowego przekazu; a także oczekiwania na temat prawdopodobnych przyszłych zachowań, wyników”⁵. Stereotypy mogą odnosić się do wszystkich grup i podgrup społecznych. Stereotypy traktowane są także jako reprezentacje umysłowe. W literaturze zwraca się uwagę na afekt jako element istotny dla mechanizmów powstawania stereotypów⁶. Bogdan Wojciszke zwraca uwagę, że ocenianie innych osób może być rozpatrywane jako tendencyjne sprawdzanie hipotez. Ich źródłem mogą być motywacje człowieka, sformułowana zaś ocena zależy od nastawienia danej osoby i jej stanu emocjonalnego⁷.

Stereotypizujące podejście przyszłych pracowników więziennictwa, kuratorów czy wychowawców ma konsekwencje dla profesjonalizacji zawodowej osób wykonujących pracę z osobami osadzonymi i byłymi osadzonymi. Do zachowań dyskryminacyjnych, które mogą wynikać ze stereotypów, można zaliczyć: unikanie dozorowanego, niesłuchanie jego wypowiedzi, ignorowanie go, nieakceptujące zachowania werbalne, takie jak np. drwienie, moralizowanie, zastraszanie, generalizacja, etykietowanie (mające konsekwencje w działaniach osób, którym nadajemy z góry rolę)⁸. Stereotypowe postrzeganie podopiecznych może skutkować ich rewanżowaniem się nieprawidłowymi zachowaniami. Stereotypy mogą wpływać na niski stopień zaangażowania w pracę wymagającą zaangażowania, stosowania zróżnicowanych podejść do podopiecznych (np. brak zaangażowania osób pracujących w obszarze resocjalizacji może wynikać z przekonania, że działanie i tak nic nie zmieni)⁹. Zachowania te mają charakter wykluczający osoby osadzone i byłych osadzonych¹⁰. Stereotypowe postrzeganie przyczynia się do „nietrafnego obrazu skazanego i jego środowiska, niedającego

⁵ C.N. Macrae, Ch. Stangor, H. Hewstone, *Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie*, GWP, Gdańsk 1999, s. 41.

⁶ Ibidem, s. 41.

⁷ B. Wojciszke, *Ocenianie jako tendencyjne sprawdzanie hipotez*, [w:] *Psychologia podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, pod red. J. Strelau, t. 3, GWP, Gdańsk 2000, s. 74-77.

⁸ M. Dymowska, *O potrzebie działań antydyskryminacyjnych w pracy kuratorów sądowych*, [w:] *Stereotypy w pedagogice, pracy socjalnej i resocjalizacji*, red. E. Kantowicz, A. Leszczyńska-Rejchert, akApat, Toruń 2012, s. 239-252.

⁹ Ibidem, s. 239.

¹⁰ D. Cieślukowska, *Postrzeganie społeczne*, [w:] *Edukacja antydyskryminacyjna. Podręcznik trenerski*, red. M. Branka, D. Cieślukowska, Kraków 2010.

podstaw do autentycznej, dobrej pracy ze skazanym, może być przyczyną zaistnienia samospełniającej się przepowiedni (proroctwa) u skazanego, powodować rutynowe i schematyczne działanie”¹¹. Wojciszke zwraca uwagę na mechanizmy samospełniającego się proroctwa, które mają charakter etapowy: w pierwszej kolejności obserwator formułuje błędną hipotezę na temat osoby, kolejno traktuje ją zgodnie z oczekiwaniami, osoba reaguje zgodnie z zachowaniem potwierdzającym hipotezę¹².

Podkreśla się też, że stereotypy mogą być wykorzystywane do usprawiedliwiania działań lub ich braku, deprecjonowania osoby skazanej i rezygnacji z odpowiedzialności za podejmowane działania resocjalizacyjne. Skazani lub byli skazani w relacji z wychowawcami, funkcjonariuszami czy kuratorami ponoszą straty, wśród których wymienia się: negatywny obraz siebie, niskie poczucie wartości, podleganie stygmatyzacji, problemy w adaptacji społecznej¹³, niski poziom motywacji. Można przyjąć, że od struktur wiedzy zależy nasze spostrzeganie, zaś „główne struktury wiedzy to reprezentacje kategorii osób (stereotypy i schematy ról społecznych), skrypty (reprezentacje ciągów zdarzeń i działań) oraz reprezentacje cech ludzkich [...]. Warunkiem koniecznym do tego, by jakaś struktura wiedzy wpływała na przetwarzanie informacji, jest jej zaktywizowanie i możliwość zastosowania do przetwarzanych danych”¹⁴.

Problemy i hipotezy badawcze

Przedstawiony materiał stanowi kontynuację zrealizowanych w 2014 r. badań przeprowadzonych w ramach pracy magisterskiej przez mgr Klaudię Derdę pod kierunkiem naukowym dr hab. Doroty Siemienieckiej, prof. UMK. Rozszerzono je o dodatkowe kategorie problemów badawczych. Przyjęto następujący problem główny: Czy studenci pedagogiki (specjalności resocjalizacja i profilaktyka społeczna) kierują się stereotypami względem osób skazanych (więźniów/byłych więźniów)?

Przyjęto następujące szczegółowe problemy badawcze:

¹¹ M. Dymowska, *O potrzebie działań antydyskryminacyjnych...*, s. 245.

¹² B. Wojciszke, *Ocenianie jako tendencyjne sprawdzanie hipotez...*, s. 75.

¹³ M. Dymowska, *O potrzebie działań antydyskryminacyjnych...*, s. 246.

¹⁴ B. Wojciszke, *Ocenianie jako tendencyjne sprawdzanie hipotez*, s. 76.

- P1. Czy studenci pedagogiki (specjalności resocjalizacja i profilaktyka społeczna) znają osoby skazane, które odbywają lub odbywały karę pozbawienia wolności? W jaki sposób je charakteryzują?
- P2. Czy pod pojęciem więzień (skazany) studenci rozróżniają kobiety czy mężczyzn, czy osoby obojga płci?
- P3. Jak studenci specjalności resocjalizacja i profilaktyka społeczna definiują i jakimi synonimami określają pojęcia więzień/skazany i były więzień?
- P4. Jakie cechy studenci przypisują skazanym (więźniom i byłym więźniom)?

Nie określono hipotez badawczych, ponieważ badania nie uwzględniały wpływu zmiennych. Wyniki badań i ich interpretacja bezpośrednio odnoszą się do problemu badawczego. W literaturze metodologicznej zaleca się, aby w przypadku badań odnoszących się do analizy i opisu opinii nie formułowano hipotez badawczych (w literaturze zalecenia takie formułują Mieczysław Łobocki¹⁵ oraz Krzysztof Rubacha¹⁶).

Metody, techniki i narzędzia badań

W badaniach zastosowano metodę sondażu diagnostycznego i technikę ankiety. W związku z tym, że większość pytań zawartych w narzędziu badawczym (jakim był kwestionariusz ankiety) miała charakter otwarty, wypowiedzi respondentów poddane zostały analizie jakościowej. W badaniach wykorzystano typ danych ankietowych¹⁷ i w 2014 r., i w 2022 r. wykorzystano to samo narzędzie badawcze Kwestionariusz Ankiety pt. Stereotyp osoby pozbawionej wolności w opiniach studentów pedagogiki (opracowany przez mgr Klaudię Derdę pod kierunkiem naukowym dr hab. Doroty Siemienieckiej, prof. UMK w ramach pracy magisterskiej pt. *Stereotyp osoby pozbawionej wolności w opiniach studentów pedagogiki*). Rozszerzono je o pytania o płeć osób osadzonych oraz opinie dotyczące tego, czy studenci chcieliby w przyszłej pracy zawodowej pracować z osadzonymi, badania poszerzono o aspekty związane z analizą

¹⁵ M. Łobocki, *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*, Impuls, Kraków 2007, s. 133-134.

¹⁶ K. Rubacha, *Metodologia badań nad edukacją*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008, s. 99.

¹⁷ Por. M. Orchal, *Stereotyp Amerykanina i Ameryki w oczach współczesnych studentów*, [w:] *Stereotypy - walka z wiatrakami*, red. A. Bujnowska, J. Szadura, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2011, s. 75.

transakcyjną. W zaprezentowanym materiale zamieszczono fragmenty analiz pozwalające na porównanie wyników badań uzyskanych w 2014 r. z badaniami zrealizowanymi w 2022 r. Metodologia i przebieg badań realizowanych w 2014 r. i 2022 r. był taki sam. Narzędzie badawcze¹⁸ składa się z metryczki oraz 3 pytań zamkniętych i 11 pytań otwartych. W publikacjach: Marleny Orchal¹⁹ i Julii Kalkuty²⁰ odnajdujemy przykłady analiz jakościowych wypowiedzi osób badanych, które zostały uporządkowane aspektowo wg klasyfikacji przedstawionej w literaturze za *Raportem z badań empirycznych* opracowanym pod red. J. Bartmińskiego²¹, innych tekstów tego autora²² oraz M.Brzozowskiej²³. Klasyfikacje zamieszczone w tych opracowaniach stanowiły podstawę dla przyjętego schematu badań oraz kategoryzacji danych jakościowych (wypowiedzi studentów). Odpowiedzi na pytania otwarte zostały skategoryzowane i przyporządkowane do jednego z wyróżnionych w literaturze aspektów: psychicznego, bytowego, fizycznego, społecznego, psychospołecznego i kulturowego. Dodatkowo wprowadzono aspekt prawny oraz neutralny. Badani studenci w sposób opisowy charakteryzowali więźnia i byłego więźnia (skazanego), dlatego niektóre przyporządkowania do kategorii mogą odnosić się do kilku aspektów.

¹⁸ Narzędzie badawcze opracowane zostało w ramach pracy magisterskiej pt. *Stereotyp osoby pozbawionej wolności w opiniach studentów pedagogiki* przez mgr Klaudię Derdę pod kierunkiem naukowym dr hab. Doroty Siemienieckiej, prof. UMK.

¹⁹ M. Orchal, *Stereotyp Amerykanina*..... s. 75-92.

²⁰ J. Kalkuta, Autostereotyp studenta w świetle badań, [w:] *Stereotypy - walka z wiatrakami*, pod red. A. Bujnowska, J. Szadura, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2011, s.135-153.

²¹ Język. Wartości. Polityka. *Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*. Raport z badań empirycznych, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2006.

²² J.Bartmiński, Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata, [w:] *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, pod red. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Lublin 2014, s. 279-308; J.Bartmiński, W.Chlebda, *Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie polskiego stereotypu Europy*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 25, 2013, s. 69-95. Pobrano 20.04.2022 z: http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_et_2013_25_69/c/1901-1462.pdf; J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2006; J.Bartmiński, *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki*, „Język a Kultura” t. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, pod red. J.Anusiewicz, J.Bartmiński, Wrocław 1998, s. 63-83; J.Bartmiński, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*, [w:] *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, pod red. J.Bartmińskiego, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009, s.53-71.

²³ M.Brzozowska, *O przebiegu badań nad zmianami w rozumieniu nazw wartości w latach 1990-2000*, [w:] *Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw i wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, pod red. J.Bartmińskiego, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2006, s. 36-43.

Analiza wyników badań – ujęcie porównawcze i zbiorcze z lat 2014 i 2022

Charakterystyka grupy badanej

Dobór grupy do badań miał charakter nielosowy, celowy. Badaniami objęto studentów Instytutu Nauk Pedagogicznych UMK, specjalności resocjalizacja i profilaktyka społeczna. W badaniu wzięły udział cztery grupy (po dwie z każdego rocznika). Wybór tej grupy podyktowany był faktem, że studenci specjalności przygotowują się do pracy w charakterze wychowawców, pracowników pogotowia opiekuńczego, policyjnych izb dziecka. W swojej pracy mogą mieć kontakt z byłymi osobami osadzonymi, zatem stereotyp więźnia może mieć znaczenie dla przejawianych postaw w stosunku do tych osób. W badaniach z 2014 r. i zrealizowanych w 2022 r. porównywano po dwie grupy studentów (każda z nich składała się z dwóch roczników). W metryczce uwzględniono podstawowe dane, takie jak: wiek, płeć, miejsce zamieszkania. W 2014 r. w badaniach wzięło udział 60 studentów, natomiast w 2022 r. – 49. Łącznie badaniami objęto 109 osób, w tym 90 kobiet (82% badanych) i 19 mężczyzn (18% grupy badanej). 46 osób (42% grupy badanej) pochodziło z miasta 100-250 tys. mieszkańców, 24 osoby (22% grupy) pochodziło z rejonu wiejskiego.

Charakterystykę grupy badanej w ujęciu porównawczym zawiera tabela 1.

Grupy biorące udział w badaniach z 2014 r. i 2022 r. nie różnią się znacząco pod względem liczebności kobiet. W 2014 r. w badaniach wzięło udział 46 kobiet, natomiast w 2022 r. – 44 kobiety. W grupie z 2014 r. w badaniu wzięła udział większa grupa mężczyzn (14) stanowiących 23% grupy badanej. W 2022 r. w grupie badanych mężczyźni stanowili 5%. Najliczniejszą grupę badanych stanowiły osoby w wieku 20-23 lata (73% grupy wszystkich badanych), drugą co do liczebności grupę stanowiły osoby w wieku 24-27 lat (15% wszystkich badanych). Badaniem objęto studentów pierwszego i drugiego stopnia studiów.

Tabela 1. Charakterystyka badanych grup

LP.	Charakterystyka badanych grup	2014 r. N=60	%	2022 r. N=49	%	Razem N=109	%
1.	Płeć badanych						
	Kobiety	46	77	44	90	90	82
	Mężczyźni	14	23	5	10	19	18
Suma		60	100	49	100	109	100
3.	Miejsce zamieszkania						
	Wieś	16	27	8	16	24	22
	Miasto do 10 tys. mieszkańców	7	12	3	6	10	9
	Miasto od 10 do 50 tys. mieszkańców	8	13	2	4	10	9
	Miasto od 50 do 100 tys. mieszkańców	11	18	3	6	14	13
	Miasto od 100 do 250 tys. mieszkańców miasto powyżej 250 tys. mieszkańców	14	23	32	66	46	42
Suma		60	100	49	100	109	100
4.	Wiek						
	18-19 lat	10	17	0	0	10	9
	20-23 lata	32	53	48	98	80	73
	24-27 lat	16	27	0	0	16	15
	28 i więcej lat	2	3	1	2	3	3
Suma		60	100	49	100	109	100

Źródło: opracowanie własne²⁴.

P1. Czy studenci pedagogiki (specjalności resocjalizacja i profilaktyka społeczna) znają osoby, które odbywają lub odbywały karę pozbawienia wolności? W jaki sposób je charakteryzują?

Tabela 2. Wyniki badań dotyczące pytania o to, czy studenci znają osobę aktualnie odbywającą karę pozbawienia wolności

	Badania z 2014 r. N=60		% Grupy badanej	Badania z 2022 r. N=49		% Grupy badanej	Suma K+M	% wszystkich grup badanych N=109
	K	M		K	M			
Tak	11	6	28	5	2	14	24	22
Nie	35	8	72	39	3	86	85	78
	46	14		44	5		109	
%						100	100	100

Źródło: opracowanie własne²⁵.

²⁴ Dane z 2014 r. pochodzą z pracy magisterskiej mgr Klaudii Derdy pt. Stereotyp osoby pozbawionej wolności w opiniach studentów pedagogiki opracowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Doroty Siemienieckiej, prof. UMK.

²⁵ Dane z 2014 r. pochodzą z pracy magisterskiej mgr Klaudii Derdy pt. Stereotyp osoby pozbawionej wolności w opiniach studentów pedagogiki opracowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Doroty Siemienieckiej, prof. UMK.

Zbiorcze wyniki realizowanych badań w 2014 r. i 2022 r. wskazują, że 85 studentów (78% badanej grupy) w trakcie realizacji badania nie znało osoby skazanej odbywającej karę pozbawienia wolności, natomiast 24 osoby (22% badanej grupy) znały taką osobę. Można zauważyć, że wyniki pomiędzy grupami objętymi badaniami w latach 2014 i 2022 nieznacznie się różnią. Badani studenci w czasie wypełniania ankiety znali osoby aktualnie odbywające karę pozbawienia wolności, jednak należy dodać, że znacznie większą grupę stanowiły osoby, które miały kontakt zarówno z osobami osadzonymi, jak i byłymi osadzonymi.

Zadaniem badanych było opisanie cech znanych im osób osadzonych/byłych osadzonych. W badaniach z 2014 r. – 37 studentów (62% badanej grupy) scharakteryzowało taką osobę. Większość opisów dotyczyła członków ich rodzin (13), znanych z czasów szkoły (7) oraz bliskich przyjaciół (3). W badaniach z 2022 r. 17 osób (w tym 14 kobiet i 3 mężczyzn, stanowiących 35% grupy badanej) opisało znanych im więźniów/byłych więźniów. Byli to członkowie ich rodzin (wujkowie, kuzyni, bracia) – 9, znajomi (koledzy) – 5, osoby znane z pracy – 1, znajomi związani z rodziną lub sąsiedzi – 2. Podsumowując uzyskane dane z 2014 r. i 2022 r. można stwierdzić, że najliczniejszą grupę znanych studentom osób skazanych (więźniów i byłych więźniów) stanowią członkowie ich rodzin – 22, znajomi (z czasów szkoły, bliscy przyjaciele i koledzy, znajomi związani z rodziną, sąsiedzi) – 17, osoby znane z pracy – 1.

Tabela 3. Charakterystyka osób znanych osobiście studentom, które odbywają/odbyły karę pozbawienia wolności

Aspekt	Badania z 2022 r.	Liczba odpowiedzi	% udzielonych odpowiedzi
Kulturowy	mało inteligentny (1), inteligentny (2), nie za mądry (1), bez wykształcenia (1)	5	8
Psychiczny	ma poczucie humoru, zabawny, żartujący (3), głośny (2), szczery (1), odpowiedzialny (1), spontaniczny(1), spokojny (1), punktualny (1), wrażliwy (1), porywczy (2), niestabilny emocjonalnie (1), skryty (1), zagubiony (1), bezradny (2)	18	30
Społeczny	kontaktowy (3), otwarty na rozmowę (1), przyjazny dla tych, co go znają (1), rozmowny, towarzyski (2)	7	11

Bytowy	cwaniak (2), bezdomny (2), nie płaci alimentów (1), kradnie/złodziej (3), niezaradny (1)	9	15
Fizyczny	street punk (1)	1	1
Psychospołeczny	podatny na wpływy innych (2), zdystansowany wobec nowych znajomości (1), wszechwiedzący (1), agresywny (3), darzący (mniej) szacunkiem (1), pewny siebie (1), nieprzyjemny (2), nieagresywny (1), kulturalny (1), pomocny (1), honorowy (1), władczy (1), bezkompromisowy (1), przebiegły (2), nieszczerzy (1)	21	34
Neutralny	nie potrafię określić cech (1)	1	1
Suma		62	100

Źródło: opracowanie własne.

Kolejno badani studenci poproszeni zostali o opis cech tych osób. Zgodnie z wyróżnionym w literaturze podziałem dokonano kategoryzacji odpowiedzi udzielonych przez osoby badane w ankiecie. Niestety dane te odnoszą się tylko do badań realizowanych w 2022 r., nie ma danych porównawczych z 2014 r.

Badani najczęściej zwracali uwagę na cechy mieszczące się w obszarze psychospołecznym (21) i psychicznym (18). Studenci w opisach stosowali przymiotniki nacechowane pozytywnie (23). 34 przymiotniki opisujące więźniów odnoszą się do ich negatywnych cech, 4 cechy mają charakter neutralny. W charakterystykach prawie nieobecne są natomiast opisy związane z fizycznymi cechami osadzonych/byłych osadzonych (1). Można zauważyć, że spośród opisów przeważają cechy komunikacyjne (9) (org. kontaktowość (3), otwartość na rozmowę (1), towarzyskość (2), poczucie humoru (3)). Do najczęściej wskazywanych cech negatywnych studenci zaliczyli agresję i porywczosć (6). W aspekcie bytowym badani wskazywali na kradzieże, których dopuszczali się znani im więźniowie (3).

P2. Czy pod podjęciem więzień (skazany) studenci rozróżniają kobiety, mężczyzn, czy osoby obojga płci?

W badaniach zrealizowanych w 2022 r. zapytano studentów o to, czy słowo „więzień” (skazany) kojarzą z konkretną płcią: 26 osób (53% badanej grupy) wskazało na mężczyznę, 23 osoby (47%) na osoby obojga płci (kobiety i mężczyzn).

Kolejno badani studenci poproszeni zostali o odpowiedź na pytanie, jacy ich zdaniem są skazani (więźniowie).

P3. Jak studenci specjalności resocjalizacja i profilaktyka społeczna definiują i jakimi synonimami określają słowa więzień i były więzień (skazany)?

W badaniach poszukiwano odpowiedzi na pytania o to, jak studenci definiują pojęcia więzień i były więzień (skazany). W ankiecie badani poproszeni zostali również o podanie synonimów tych pojęć. W badaniach z 2014 r. studenci zdefiniowali słowo „więzień” (skazany) przymiotnikami i rzeczownikami, które zostały skategoryzowane (szczegółowe wyniki zawarto w tabeli 4). Najliczniejszą grupę słów opisujących więźnia (skazanego) stanowią te, które ujęte zostały w aspekty: psychospołeczny (37) i fizyczny (16). Studenci badani w 2014 r. ani razu, definiując to pojęcie, nie przywołali definicji prawnych. Szczegółowe dane zawarto w tabeli 4.

Tabela 4. Znaczenie słowa „więzień” (skazany) w opiniach badanych studentów specjalności resocjalizacja i profilaktyka społeczna

Aspekt	Wyniki badań z 2014 r. N=60		Wyniki badań z 2022 r. N=49			
	Odpowiedzi badanych	Liczba odpowiedzi	% udzielenych odpowiedzi	Odpowiedzi badanych	Liczba odpowiedzi	% udzielenych odpowiedzi
Kulturowy	osoba niewychowana (1), psychopata (3), wariat (1), osoba nieobliczalna i nie zrównoważona (2)	7	10			
Psychiczny	nierób (1), leser (1), zbuntowany (1)	3	4			
Bytowy	narkoman (3), alkoholik (6)	9	13			

Fizyczny	silny ogr (1), przerośnięty bez mózg (1), wytatuowany (4), łysy (6), groźnie wyglądający (3), zaniedbany (1)	16	22			
Psychospołeczny	człowiek agresywny (5), groźny (7), niebezpieczny (5), głupiec (2) osoba niedostosowana do współżycia w społeczeństwie (1), pozbawiona wrażliwości (1), człowiek pozbawiony empatii (1), człowiek wulgarny (3), cwaniak (4), wyrzutek społeczeństwa (8)	37	51	Więzień/skazany to osoba z ograniczoną wrażliwością funkcjonowania społecznego (1)	1 1	
Prawny		0	0	Więzień/skazany to osoba ukarana za zakazany czyn, osoba, która złamała prawo, postępowała niezgodnie z przepisami prawa (kk). Została ona skazana na pozbawienie wolności prawomocnym wyrokiem przez sąd (prawnie i fizycznie) (28). Więzień/skazany to osoba odbywająca karę pozbawienia wolności uwięziona wbrew swojej woli przez osoby trzecie - (20). Więzień/skazany to osoba przebywająca na terenie zakładu karnego lub terenu zamkniętego (5). Osoba wykonująca nakazane czynności/będąca pod obserwacją, przechodząca resocjalizację, mająca ograniczone prawa (4)	57	99
Suma		72	100	Suma	58 100	

Źródło: opracowanie własne²⁶.

²⁶ Dane z 2014 r. pochodzą z pracy magisterskiej mgr Klaudii Derdy pt. Stereotyp osoby pozbawionej wolności w opiniach studentów pedagogiki opracowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Doroty Siemienieckiej, prof. UMK.

Studenci z grupy badanej w 2014 r. osobę skazaną (więźnia) definiują jako groźną (7), agresywną (5), niebezpieczną (5), uzależnioną od alkoholu (6), narkotyków (3), wyrzutka społeczeństwa (8). Studenci tej grupy opisują cechy fizyczne skazanego (więźnia): łysy (6), wytatuowany, wygląda groźnie (3). Stosują również określenia nacechowane mocno pejoratywnie: silny ogr (1), przerośnięty bez mózg (1). Wyniki badań z 2022 znacząco się różnią. W badaniach z 2014 r. na definicje zawierające aspekty psychospołeczne wskazało 37 osób badanych (stanowiących 51% badanej grupy).

W badaniach z 2022 r. na to samo pytanie studenci odpowiedzieli w odmienny sposób. Tylko jedna osoba badana z tej grupy definiując osobę skazaną (więźnia), odniosła się do aspektu psychospołecznego, wskazując na to, że osobę skazaną cechuje ograniczona wrażliwość funkcjonowania społecznego. Prawie wszystkie odpowiedzi udzielone przez studentów na pytanie o znaczenie słowa „więzień” (skazany) odnosiły się do definicji. Wszystkie wypowiedzi można zaliczyć do kategorii aspektów prawnych. Studenci skupiają się w swoich definicjach na karze oraz jej przyczynie (złamaniu prawa), tym co doprowadziło do kary osadzenia w zakładzie zamkniętym. Niewielka grupa badanych wskazuje na czynności, które odbywa osoba skazana w zakładzie penitencjarnym. Studenci w roku 2014 podając znaczenie słowa „więzień” (skazany) nie użyli ani jednego rzeczownika i przymiotnika zabarwionego pozytywnie. Więzień to groźny (7), niebezpieczny (5), alkoholik (6), łysy (6), agresywny (5), wyrzutek społeczeństwa (8). Opisy te są zdecydowanie negatywne (dotyczą wszystkich 72 określeń wymienionych przez badanych). W grupie badanej w 2022 roku odnajdujemy określenia mieszczące się w aspektach definicyjnych i prawnych, które nie są nacechowane ani pozytywnie ani negatywnie (58) (więzień/skazany to osoba odbywająca karę pozbawienia wolności, uwięziona wbrew swojej wolni przez osoby trzecie (20).

Tabela 5. Znaczenie słowa „były więzień” w opiniach badanych studentów

Aspekt	Odpowiedzi badanych studentów 2014 r.	Liczba odpowiedzi	% udzielonych odpowiedzi	Odpowiedzi badanych studentów 2022 r.	Liczba odpowiedzi	% udzielonych odpowiedzi
Kulturowy				Zdemoralizowany (1).	1	1
Psychiczny	Zły człowiek (6)	6	6	Zagubiony (7), przestraszony nowym światem, który stanął dla nich w miejscu (1), mniej pewny siebie/ niepewny /wycofani/ zahukani/ nie wychylają się (6), wyciszeni (1), pokorni (3), zamknięci w sobie, wolni (1), nieufni (1), wyalienowani (1), rozkojarzeni (1), z wypracowanym poczuciem winy (1), niechętny do ponownego odbywania kary (1), zamknięci w sobie, skryci (2), bardziej doświadczeni (2), skłonni do refleksji (1), bardziej pracowici (1), biorący odpowiedzialność za własne czyny (1), osobami, które dużo przeszły (2), nie zawsze konsekwentni w swoich zamiarach (1), konsekwentni (1), zmieszani (1), ciekawi nowości (1), nawróceni, odmienni (2), ocytani (1), uduchowieni (1), przestrzegający norm (1), pracowici (1), uczestniczący w terapiach (1), osoby, które odnalazły sens w życiu (1), empatyczny (1), myśli racjonalnie (1), opanowany (1), refleksyjny (1), odpowiedzialny (3), doświadczony (1), bardziej skorzy do zmiany (1), żałują popełnionego czynu (1), silni (1), cierpliwi (1), zdeterminowani (1), rodzinni (1).	59	51
Bytowy	Krętacz, wieczny kombinator (6), osoba z półświatka (3)	9	9	Bezrobotny (1), radzący sobie (1), narkoman (1), bez perspektyw (1).	4	3

Fizyczny	Osoba wytatuowana (8), groźnie wygląda (5), łysy (3)	16	16		0	0
Psychospołeczny	Przestępca (6), to osoba, która popełniła błąd i poniosła konsekwencje (9), osoba stanowiąca zagrożenie dla otoczenia (6), osoba wykluczona społecznie (5), osoba groźna (6), człowiek, którego należy się bać (4), człowiek niebezpieczny (9)	45	46	Potrzebujący wsparcia ze strony społeczeństwa (1), pozer (1), niebezpieczny /mogący stanowić zagrożenie (3), agresywni (4) impulsywni (1), samolubni (1), niełojalni (1), zinstytucjonalizowani (1), zresocjalizowani /osoby, które zwalczyły problemy/ osoby, które uczą się przebywania w społeczności od nowa/ kierują się wartościami przyjętymi w społeczeństwie (9), niezresocjalizowani, bez zmian, jeśli nie powiodła się resocjalizacja, osoby, które nie nauczyły się niczego, osoby, które nie wyciągnęły żadnych wniosków, raczej tacy sami jak byli wcześniej, nawet, jeśli nie popełniają już przestępstwa to cech charakteru czy temperamentu nie da się zmienić, będą dalej podążać swoimi ścieżkami, istnieje prawdopodobieństwo powrotu do popełniania przestępstw, mające utarte zachowania z pobytu w więzieniu, próbują zamydlić oczy „zmiana”, potulni jednak fałszywie (11), niedostosowani społecznie (3), stygmatyzowani/są naznaczeni (2), dyskryminowani (1), spragnieni kontaktu z drugim człowiekiem lub przeciwnie – wycofani (1).	39	35
Neutralny	Normalny człowiek (7)	7	7	Różni, nie mam jednoznacznego obrazu byłego więźnia, zależy od indywidualnej jednostki i rodzaju kary, którą odbył, nie sądzę, że łączą ich jakieś konkretne wspólne cechy, zależy od ich osobowości każdy przypadek jest indywidualny nie można określić zestawu cech byłego więźnia, każdy z nich jest inny mają różne osobowości i cechy (7).	7	6

Prawny	Osoba, która odbyła karę pozbawienia wolności (16)	16	16	Osoby, które w przeszłości popełniły przestępstwo, złamały prawo (2), znają funkcjonowanie systemu więziennictwa (1), znający konsekwencje swojego nieodpowiedniego zachowania (1), to osoby, które wyciągnęły wnioski w związku z popełnionym czynem (1), zmienili podejście do prawa (1).	6	5
	Suma	99	100	Suma	117	100

Źródło: opracowanie własne²⁷.

W badaniach z 2014 r. studenci określali byłego więźnia jako osobę, która odbyła karę pozbawienia wolności (16). W opiniach studentów to człowiek niebezpieczny (9), wytatuowany (8) oraz stanowiący zagrożenie dla otoczenia (6), to osoba, która popełniła błąd i poniosła konsekwencje (9). Były więzień określany był przez badanych jako zły człowiek (6). 7% użyło określenia „normalny człowiek”. Były więzień – wg studentów badanych w 2022 r. – to osoba zagubiona (7), niepewna i wycofana (6), zresocjalizowana (9), niezresocjalizowana, bez zmian (11), agresywna (4). 6% badanych (7 osób) zwróciło uwagę na trudność w jednoznacznym opisie byłego więźnia. Studenci w swoich wypowiedziach podkreślali indywidualność byłego osadzonego i posiadanie przez nich różnych cech osobowości.

Można zauważyć różnice pomiędzy badanymi grupami (w 2014 r. i 2022 r.). Dotyczą one cech charakteryzujących byłych więźniów. Większość określeń formułowanych przez studentów w 2014 r. dotyczyła negatywnych cech byłych osadzonych (56 określeń stanowiących 57% wszystkich wypowiedzi w tej grupie badanej). 36 (stanowiących 36% wypowiedzi grupy badanej) określeń odnosiło się do aspektów definicyjnych i prawnych. Żadne z określeń nie było nacechowane pozytywnie. Neutralne wypowiedzi stanowiły 7% (7) wypowiedzi. Badani w 2022 r. wymienili 29 cech pozytywnych.

Następnie studenci wymieniali synonimy słowa „więzień” (skazany). W tabeli 6 zamieszczono uzyskane wyniki badań co do pytania o synonim słowa „więzień” (skazany). Dane zaprezentowano w ujęciu porównawczym z 2014 r. i tych z 2022 r. na 117 wymienionych cech (co stanowiło 25% wypowiedzi tej grupy). Opisy składają się z katalogu różnych cech,

²⁷ Dane z 2014 r. pochodzą z pracy magisterskiej mgr Klaudii Derdy pt. Stereotyp osoby pozbawionej wolności w opiniach studentów pedagogiki opracowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Doroty Siemienieckiej, prof. UMK.

takich jak np. uduchowiony (1), empatyczny (1), odpowiedzialny (3), osoba, która odnalazła sens w życiu (1). Byli więźniowie są zresocjalizowani, kierują się wartościami przyjętymi w społeczeństwie (9) (aspekt definicyjno- prawny). 7 wypowiedzi ma charakter neutralny (6%).

Tabela 6. Synonimy słowa „więzień” (skazany) w opiniach badanych studentów pedagogiki specjalności resocjalizacja i profilaktyka społeczna

Aspekt	Odpowiedzi badanych studentów Wyniki badań z 2014 r.	Liczba odpowiedzi N=60	% udzielonych odpowiedzi	Odpowiedzi badanych studentów Wyniki z badań z 2022 r.	Liczba odpowiedzi N=49	% udzielonych odpowiedzi	Suma
Spoleczny /prawny	kryminalista (22), przestępca (28), skazaniec (12), osadzony (8), aresztowany (9)	79	77	kryminalista (3), przestępca (5), sprawca (2) skazany(27), osadzony (26) aresztowany (1), pozbawiony wolności uwięziony/ zatrzymany/zamknięty/ki- blujący (14), karany (4), penitent (1),	83	93	162
Psychospoleczny	wyrzutek (4) bandyta (14)	18	18	zdeprawowany (1), delikwent (1), złowrogi (1), gangster (1), zbir (1) bandyta (1),	6	6	24
Kulturowy	świr (1), wariat (1), psychol (3)	5	5		0	0	5
Neutralny		0	0	człowiek (1)	1	1	1
Suma		102	100	Suma	90	100	192

Źródło: opracowanie własne²⁸.

²⁸ Dane z 2014 r. pochodzą z pracy magisterskiej mgr Klaudii Derdy pt. Stereotyp osoby pozbawionej wolności w opiniach studentów pedagogiki opracowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Doroty Siemienieckiej, prof. UMK.

Studenci zarówno w badaniach z 2014 r., jak i z 2022 r., wymieniając synonimy słowa więzień (skazany), odnosili je do aspektów: psychospołecznego i społecznego/prawnego. Jednak w ujęciu porównawczym dostrzegalne są różnice jakościowe tych wypowiedzi. Studenci w 2014 r. podając synonim słowa więzień (skazany), określali go jako przestępcę (28) i kryminalistę (22), w 2022 r. opisują go słowa: skazany (27), osadzony (26) i pozbawiony wolności, uwięziony/zatrzymany/zamknięty/kiblujący (14). Różnice między grupami dotyczą też określeń mieszczących się w aspekcie kulturowym i neutralnym. Tylko raz w wypowiedziach studentów pojawiło się słowo człowiek. Wśród synonimów słowa „więzień” większość to określenia definicyjne i prawne (np. skazany, osadzony, zatrzymany, karany, aresztowany). W 2014 stanowiły one 77% użytych słów (79), natomiast w 2022 – 92% (83 słowa). Można zauważyć spadek liczby określeń o charakterze negatywnym. W 2014 roku stanowiły one 23% wypowiedzi badanych (24), zaś w 2022 to już tylko 7% (6).

Tabela 7. Synonimy słowa „były więzień” w opiniach badanych studentów – ujęcie porównawcze i zbiorcze 2014 r. i 2022 r.

Aspekt	Odpowiedzi badanych studentów Wyniki badań z 2014 r.	Liczba odpowiedzi	% udzielonych odpowiedzi	Odpowiedzi badanych studentów Wyniki badań z 2022 r.	Liczba odpowiedzi	% udzielonych odpowiedzi
Psychiczny		0	0	odmieniony (1)	1	1
Psychospołeczny	bandyta (14)	14	18	niebezpieczna osoba (1), bandyta (2)	3	7
Bytowy	złodziej (9)	9	11		0	0

Spoleczny/prawny	osoba po wyroku (19), recydywista (16), przestępca (12)	47	60	osoba zresocjalizowana (5), osoba zwolniona z zakładu karnego, człowiek wolny, osadzony, który wyszedł na wolność (6), były osadzony/były skazany (29), były kiblujący, git (3), były przestępca, osoba, która odbyła karę/karana (4), po wyroku (1)	48	92
Neutralny	zwykły człowiek	9	11			
Suma		79	100	Suma	52	100

Źródło: opracowanie własne²⁹.

W badaniach przeprowadzonych w 2014 r. wśród najczęściej wymienianych synonimów, jakimi studenci określali byłych więźniów, wystąpiły: osoba po wyroku (19), recydywista (16), bandyta (14), przestępca (12), złodziej (9). 9-krotnie badani byłego więźnia określili jako zwykłego człowieka (kategoria neutralna). W badaniach z 2022 r. byłych więźniów określano jako: byłych osadzonych/byłych skazanych (29) – w tej kategorii znalazły się również określenia slangowe: były kiblujący, git (3). Synonimem słowa były więzień jest też osoba zwolniona z zakładu karnego, człowiek wolny, osadzony, który wyszedł na wolność (6) oraz osoba zresocjalizowana (5). Znacznie rzadziej niż w 2014 r. w grupie z 2022 r. pojawiały się określenia takie jak: bandyta (2) czy były przestępca (1). W grupie badanej w 2022 r. żaden ze studentów nie użył sformułowania recydywista (wystąpiło ono 16 razy w 2014 r.). Większość określeń użytych przez badanych studentów w 2014 roku odnosi się do aspektów definicyjnych (47– stanowiących 59% określeń wymienionych przez grupę) natomiast 23 (29%) można zaliczyć do cech negatywnych (bandyta, złodziej). 11% (9) wypowiedzi to określenia neutralne (zwykły człowiek). Natomiast w 2022 roku studenci 48 razy użyli określeń mieszczących się w kategoriach definicyjnych i prawnych np. były osadzony/były skazany (co stanowiło 92% wszystkich opisów). 3 określenia miały charakter negatywny (7%), zaś 1 pozytywne (1%).

²⁹ Dane z 2014 r. pochodzą z pracy magisterskiej mgr Klaudii Derdy pt. Stereotyp osoby pozbawionej wolności w opiniach studentów pedagogiki opracowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Doroty Siemienieckiej, prof. UMK.

P4. Jakie cechy studenci przypisują więźniom/ byłym więźniom?

Tabela 8. Charakterystyka więźnia w opiniach badanych studentów pedagogiki (specjalności resocjalizacja i profilaktyka społeczna), ujęcie porównawcze i zbiorcze

Badania z 2014 r.				Badania z 2022 r.			
Aspekt	Odpowiedzi badanych studentów Wyniki badań z 2014 r.	liczba odpowiedzi	% udzielonych odpowiedzi	Odpowiedzi badanych studentów Wyniki badań z 2022 r.	liczba odpowiedzi	% udzielonych odpowiedzi	Suma
Kulturowy	zdemoralizowany (21)	21	33	zdemoralizowany (21) bez sumienia (1), skłonny do zachowań ryzykownych (1) inteligentny (2), mało inteligentny (1), niemądry (1), niewykształcony (3)	30	19	51
Psychiczny	zły (8)	8		smutny (2), załamany (1), zagubiony (5), z problemami (1), nieśmiały (1), skoncentrowany na rozwiązaniu problemu, wyolbrzymiający problemy (2), zdesperowany (1), zraniony (1), hedonistyczny (1), narkoman (1), spokojny (1), skryty (1), znudzony (1), cierpliwy (1), uparty (1) wycofany (1), otwarty (1), głośny (1), po ciężkich przeżyciach (1), zamknięty w sobie (1)	26	17	34
Bytowy	lubi wystawne i bogate życie, często afiszując się ze swoim stanem posiadania(6)	6	10	niezaradny życiowo (1), pochodzący z niskiej klasy społecznej (1)	2	2	8
Fizyczny	więzień najczęściej wygląda bardzo groźnie, sprawia wrażenie, jakby chciałnam zrobić krzywdę (3), jest krótko ostrzyżony (2)	5	8	cierpiący na pewne zaburzenia (1)	1	1	6

Psychospołeczny	chcący wyrządzić krzywdę drugiej osobie (5), pragnący odnieść korzyść kosztem innych ludzi (3), krzywdzi uczciwych obywateli (4), jest agresywny (5), znęca się psychicznie i fizycznie nad bezbronniymi, niewinnymi ludźmi (3)	20		przebiegły (2), mściwy (1), problemowy (1), nieustępliwy (1), (org.) ołewczy (1), uparty (1), manipulant (3), pozer (1), cwaniak (4), sprytny (1), kłamie (1), lekceważący (1), osoby o różnych osobowościach (1), niebezpieczny (4), bez poczucia winy (1), obojętny (1), niemiły (1), niekulturalny/wulgarny (2), agresywny (13), impulsywny, wybuchowy, rozdrażniony, niestabilny emocjonalnie gwałtowny (7), władczy (1), chłodny (1), arogancki (2), opryskliwy (1), asertywny (1), zdystansowany (1), egoistyczny/samolubny (3), bezwzględny (1), niełojalny (1), lojalny (1), nieodpowiedzialny (1), lojalny wobec niektórych osadzonych (1), pozbawiony skrupułów (1), powielający nieodpowiednie wzorce (1),	65	40	85
Społeczny	jest człowiekiem aspołecznym, niepotrafiącym dostosować się do panujących powszechnie zasad, nie nadają się douczyciwej pracy (3)	3	5	pokrzywdzony w dzieciństwie przez los, z trudną przeszłością (3), niedostosowany i wykluczony społecznie (8), osoba wymagająca resocjalizacji (1), osoba potrzebująca pomocy ze strony specjalisty (2), wrogo nastawiona do współosadzonych (1), stęsknieni za światem, który znali (1), współpracujący (2), ma swoje zasady (2), niechętny do odbywania kary (1), żałuje popełnionego czynu (1), niechętny do współpracy (1)	23	15	26
Prawny				osoba, która popełniła przestępstwo (1), złamała prawo (2), winny (1), skazany (1), odizolowany (1),			
Neutralny				Każdy więzień jest inny (10)	10	6	10
Suma		63	100		157	100	

Źródło: opracowanie własne³⁰.

³⁰ Dane z 2014 r. pochodzą z pracy magisterskiej mgr Klaudii Derdy pt. Stereotyp osoby pozbawionej wolności w opiniach studentów pedagogiki opracowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Doroty Siemienieckiej, prof. UMK.

W wypowiedziach badanych w 2014 r. i 2022 r. studentów dostrzegamy następujące cechy opisujące więźniów, a mianowicie: zdemoralizowany (łącznie określenie to pojawiło się 42 razy), agresywny, wybuchowy, gwałtowny i znęcający się nad innymi (łącznie określenia te pojawiły się 41 razy). Można jednak zauważyć, że w badaniach z 2022 r. studenci wymienili znacznie więcej i bardziej zróżnicowanych cech przypisywanych osobom osadzonym. 6% wypowiedzi zawiera stwierdzenie, że każdy więzień jest inny i trudno jest opisać jego charakterystykę.

W wypowiedziach badanych zdarzają się również opozycyjne cechy, takie jak np.: inteligentny – nieinteligentny, współpracujący – niechętny do współpracy, lojalny – nielojalny. W wypowiedziach studentów z 2022 r. dostrzegalne są cechy, które wskazują na przejawianą przez studentów empatię. Studenci widzą w osobie osadzonej człowieka pokrzywdzonego przez los, z trudną przeszłością, żałującego popełnionego czynu, niezadowolonego życiowo, potrzebującego pomocy i resocjalizacji. We wszystkich wypowiedziach opisujących więźnia jednak dominują cechy negatywne. Wizerunek więźnia w obrazie badań z 2014 r. i 2022 r. ma trzy wymiary: psychospołeczny (85), kulturowy (51), psychiczny (34) i społeczny (26).

Badani zostali poproszeni o dokończenie zdania: „On jest więźniem (skazanym), dlatego...”. Odpowiedzi w ujęciu porównawczym zawarto w tabeli 9.

Tabela 9. On jest więźniem, dlatego...

Aspekt	Odpowiedzi badanych studentów 2014 r.	Odpowiedzi badanych studentów 2022 r.		Suma
		liczba odpowiedzi	% udzielonych odpowiedzi	
Kulturowy	jest niewykształcony (3)	3	3	4
Psychiczny	na pewno ma nie po kolei w głowie, jest nienormalny, chory psychicznie (10),	10	12	10

Bytowy	siedzi w więzieniu/ odbywa karę pozbawienia wolności (14), nie potrafi żyć uczciwie (7), na pewno sobie na to zasłużył, zasłużył na taki los (5)	32	37	przebywa w zakładzie karnym, został skazany na pozbawienie wolności, przebywa w zamknięciu w zakładzie karnym, odbywa zasłużoną karę, dlatego nie przebywa na wolności (10)	10	16	42
Psychosocjalny	jest niedostosowany do życia w społeczeństwie (2), na pewno sporo przeskrobał (3) nie ma żadnych perspektyw (2), lubi rozróbę (1) należy się go obawiać (9)	17	19	trzeba na niego uważać, uważaj w jego obecności (2), on ma mniejsze prawa i może być niebezpieczny (1), ciężko mu zaufać (1)	4	6	21
Spoleczny	ma dużo na sumieniu (3), pewnie kogoś zabił lub okradł (9), nie lubię go (5),	17	19	wykluczony przez społeczeństwo (1), z pewnością to wpłynie na niego pozytywnie lub negatywnie (1), tak potoczyło mu się życie (1), pogubił się (1), ciężko będzie mu się odnaleźć na wolności (1) on jest więźniem, dlatego nie przyjdzie na urodziny córki (1)	7	11	24
Prawny	odbywa słuszną karę (8)	8	10	popęłił przestępstwo/popęłił czyn karalny, zabroniony/zbrodnię (23), dlatego został ukarany za zły czyn, złamał prawo, nie przestrzegał prawa (8), ma ograniczone prawa (2), jest zagrożony karą (1), powinien ponieść odpowiedzialność za swoje postępowanie musi odbyć wymierzoną mu karę (4), należy go poddać resocjalizacji/ stosuje się wobec niego działania resocjalizacyjne (2), powinien otrzymać pomoc i podjąć się terapii (1).	41	66	49

Źródło: opracowanie własne³¹.

³¹ Dane z 2014 r. pochodzą z pracy magisterskiej mgr Klaudii Derdy pt. Stereotyp osoby pozbawionej wolności w opiniach studentów pedagogiki opracowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Doroty Siemienieckiej, prof. UMK.

Porównując wyniki badań z 2014 r. i 2022 r., można dostrzec wyraźne przesunięcie postrzegania więźnia z aspektu bytowego (32) na prawny (41). Dla studentów ważne są również aspekty funkcjonowania skazanych należące do obszarów społecznego i psychospołecznego. Studenci z grup badanych w 2022 r. koncentrują się bardziej na realnych przyczynach, dla których osoba skazana znalazła się w więzieniu, wśród nich wymieniają: nieprzestrzeganie prawa (8), popełnienie czynu karalnego (23). Badani zwracają uwagę na kategorie odpowiedzialności za czyny i konieczność poniesienia zasłużonej kary (10). Dostrzegają też, że osoby skazane podlegają zjawisku wykluczenia społecznego (1), i takim osobom będzie ciężko odnaleźć się na wolności (1). Studenci podkreślają również konieczność udzielenia pomocy osobom skazanym, terapii (1), podjęcia wobec nich działań resocjalizacyjnych (2). W wypowiedziach studentów z 2014 r. można dostrzec więcej określeń wartościujących, takich jak np. nienormalny, chory psychicznie (10), zasłużył na taki los (5), nie potrafi żyć uczciwie (7), pewnie kogoś zabił lub okradł (9), ma dużo na sumieniu (3), odbywa słuszną karę (8) pozbawienia wolności (14). Więźnia (osoby osadzonej) w opiniach studentów należy się obawiać (9). Niektórzy otwarcie mówią, że nie lubią skazanych (5).

Studenci zostali poproszeni o uzupełnienie następującego zdania: Jest byłym więźniem (skazanym), dlatego... Wyniki zamieszczono w tabeli 10.

Tabela 10. Jest byłym więźniem, dlatego...

Aspekt	Odpowiedzi badanych studentów w 2014 r.	liczba odpowiedzi		Odpowiedzi badanych studentów w 2022 r.	liczba odpowiedzi	
			%			%
Psychospołeczny	Jest groźny (6), nieobliczalny (8), jest bezwzględny (5), stanowi zagrożenie dla otoczenia (6), należy się go obawiać (4), trudno się z nim dogadać (3)	32	42			
Psychiczny	Na pewno się zmienił (2)	2	2			

Bytowy	Jest już na wolności (8), zapewne nadal żyje z łamania prawa (5), zapewne znów trafi za kratki (5), prowadzi normalne życie (4), nie popełni więcej przestępstw (3)	25	32	Ma problem za znalezieniem nowej, dobrze płatnej pracy (4); jest bezdomny (1); wspomina pobyt w więzieniu, zasady atmosfera zakładu karnego pozostaną w jego głowie do końca życia (2)	7	14
Spoleczny	Nadal jest przestępcą (8), odsiedział swoje/poniósł stosowną karę (6), już nie jest przestępcą (5)	19	24	Może być niebezpieczny (3) trzeba mu pomóc odnaleźć się w życiu codziennym, by mógł funkcjonować w społeczeństwie i nie wrócił do działalności przestępczej. Należy otoczyć go opieką/nadzorem i stworzyć warunki do resocjalizacji (12) może mieć trudności w powrocie do normalności (życia na wolności) (3)	18	34
Fizyczny				Posiada tatuaże (1)	1	1
Prawny				Teraz uważnie przestrzega prawa, bo wie czym grozi jego łamanie (1) Nie stosował się do prawa, popełnił przestępstwo (3) Odbył zasądzoną karę, przeszedł proces resocjalizacji, jest wolny, wypełnił swój obowiązek (22)	26	50
Suma		78	100	Suma	53	100

Źródło: opracowanie własne³².

Najliczniejsza kategoria cech odnosi się do aspektu społecznego i psychospołecznego. Uzyskane wyniki badań w latach 2014 i 2022 różnią się. Badani studenci w 2014 r. charakteryzowali byłych więźniów jako nieobliczalnych (8), osoby te są nadal przestępcami (8), pozostają na wolności (8), są groźni (6) i stanowią zagrożenie dla otoczenia (6). Wśród wypowiedzi studentów uwidaczniają się sądy wartościujące, takie jak: na pewno się nie zmieni (2), zapewne znów trafi za kratki (5). Studenci

³² Dane z 2014 r. pochodzą z pracy magisterskiej mgr Klaudii Derdy pt. Stereotyp osoby pozbawionej wolności w opiniach studentów pedagogiki opracowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Doroty Siemienieckiej, prof. UMK.

biorący udział w badaniach w 2022 r. podkreślają, że były więzień (skazany) odbył zasądzoną karę, przeszedł proces resocjalizacji, jest wolny, wypełnił swój obowiązek (22). Studenci zwracają uwagę na trudności byłych więźniów (skazanych), ich zdaniem trzeba im pomóc odnaleźć się w życiu codziennym, aby mogli funkcjonować w społeczeństwie i nie powrócić do działalności przestępczej. Należy otoczyć ich opieką/nadzorem i stworzyć warunki do resocjalizacji (12). Problemem byłych osadzonych może być znalezienie pracy (4) i bezdomność (1). Studenci zwracają uwagę na przyczyny, które spowodowały pobyt osoby w więzieniu (popełnił przestępstwo, nie przestrzegał prawa), jednak wypowiedzi tej grupy nie są nacechowane negatywnie. Osoba, która odbywała karę pozbawienia wolności jest zagubiona, trzeba jej pomóc w powrocie do normalności.

Wnioski

Studenci słowo więzień (skazany) wiążą z aspektami funkcjonowania psychospołecznego, fizycznego i prawnego. Więzień/skazany jest groźnym (7), agresywnym (5), niebezpiecznym (5) wyrzutkiem społeczeństwa (8). Jest łysy (6) i wytatuowany (4). Ukarany za czyn/złamanie prawa, wyrokiem (28), odbywa karę pozbawienia wolności (20), przechodzi proces resocjalizacji (5) na terenie zakładu karnego (wyniki zamieszczono w tabeli 4). Można zauważyć, że w badaniach z 2014 roku studenci podając znaczenie słowa „więzień” używali jedynie słów o charakterze negatywnym (72), natomiast grupa badana w 2022 roku częściej korzystała z określeń definicyjnych i prawnych (wyniki zamieszczono w tabeli 4).

Synonimami słowa więzień/skazany są: kryminalista (wyniki z 2014:22; wyniki z 2022: 3), przestępca (28;5), skazany (12;27), osadzony (8;26), aresztowany, zatrzymany, zamknięty, kiblujący (zapis jak w oryginale), bandyta (14;1) (wyniki zamieszczono w tabeli 6). Więzień/skazany w opiniach studentów jest zdemoralizowany (21;21), agresywny (5;13), chcący wyrządzić krzywdę drugiej osobie (5), jest również impulsywny, wybuchowy, rozdrażniony i gwałtowny (7), niedostosowany i wykluczony społecznie (8) (wyniki zamieszczono w tabeli 8). On jest więźniem dlatego... ma nie po kolei w głowie, jest nienormalny, chory psychicznie (10), należy się go obawiać (9), siedzi w więzieniu (10), odbywa karę pozbawienia wolności (14), popełnił przestępstwo, czyn karalny/zabroniony/zbrodnie (23) (wyniki zamieszczono w tabeli 9).

Ponad połowa studentów (57%) badanych w 2014 roku opisując znaczenie słowa „były więzień” użyła słów o negatywnym wydźwięku. 36% wypowiedzi tej grupy mieści się w kategorii aspektów prawnych i definicyjnych. 7% to wypowiedzi neutralne, żadne z określeń nie miało charakteru pozytywnego. W wynikach badań z 2022 aż 25% użytych określeń ma charakter pozytywny (wyniki zamieszczono w tabeli 5). Były więzień to osoba po wyroku (19), recydywista (16), przestępca, złodziej (9), bandyta (14;2), były osadzony/skazany (29) (wyniki zamieszczono w tabeli 7). Jest byłym więźniem dlatego.... jest już na wolności (8), należy otoczyć go opieką/nadzorem, stworzyć warunki resocjalizacji (12), nadal jest przestępcą (8), jest wolny wypełnił swój obowiązek (22), jest groźny (6), nieobliczalny (8), stanowi zagrożenie dla otoczenia (6) (wyniki zamieszczono w tabeli 10). Warto podkreślić, że wymienione powyżej określenia nie w pełni ukazują obraz więźniów i byłych więźniów. Studenci podawali wiele różnych cech (zdarzało się, że również opozycyjnych), a wśród nich bardzo pozytywne, np. więzień może być zraniony, zagubiony, cierpliwy, uparty, otwarty, inteligentny, żałuje popełnionego czynu (wyniki zamieszczone w tabeli 8). W opisach odnoszących się do obrazu osoby skazanej (więźnia) dominują raczej negatywne cechy oraz konsekwencje związane z popełnionym czynem, natomiast więcej pozytywnych cech odnajdujemy w opisie byłych więźniów. Studenci charakteryzują byłych więźniów jako bardziej doświadczonych (2), skłonnych do refleksji (1), bardziej pracowitych (1), biorących odpowiedzialność za własne czyny (1), ciekawych nowości (1), nawróconych, odmienionych (2), odczytanych (1), uduchowionych (1), przestrzegających norm (1), pracowitych (1), uczestniczących w terapiach (1). To osoby, które odnalazły sens w życiu (1), empatyczne (1), myślą racjonalnie (1), są opanowane (1), refleksyjne (1), odpowiedzialne (3), bardziej skore do zmiany (1), żałują popełnionego czynu (1), są silne (1) i cierpliwe (1) i rodzinne.

Najliczniejszą grupę znanych studentom osób osadzonych/byłych osadzonych (więźniów) stanowią członkowie ich rodzin (22), znajomi (z czasów szkoły, bliscy przyjaciele i koledzy, znajomi związani z rodziną, sąsiedzi) (17), osoby znane z pracy (1).

Charakterystyka osób osadzonych znanych studentom osobiście ukazuje, że doświadczenie tej znajomości pozwala na dostrzeżenie przez nich nie tylko negatywnych cech więźniów (agresja, porywczość), lecz także pozytywnych (takich jak: otwartość, szacunek, towarzyskość, czy poczucie humoru) (wyniki zamieszczono w tabeli 3).

Pomiędzy dwiema grupami wyraźnie można dostrzec ukierunkowanie studentów roczników badanych w 2022 r. na aspekty prawne związane z pojęciem, synonimami i opisem cech osób osadzonych i byłych osadzonych. Można to wyjaśnić realizowaną współpracą INP ze SW oraz placówkami penitencjarnymi.

Przeprowadzone badania potwierdzają stawiane w literaturze³³ zadania stojące przed systemem edukacji przygotowującym młodą kadre pedagogiczną do pracy z osobami skazanymi. Należy zatem stwarzać studentom szanse uczestnictwa w pracach organizacji pozarządowych w formie praktyk, staży umożliwiających im bezpośredni kontakt z byłymi osadzonymi, podopiecznymi tych organizacji. Wspólne działania studentów pod opieką społeczników, wychowawców i funkcjonariuszy SW ukierunkowane powinny być na stwarzanie sytuacji prowadzących do poznania i akceptacji skazanych i osób, które odbyły karę. Studenci mogliby również być włączani w działania, które Anna Fidelus określa jako rozpraszanie mitów dotyczących więźniów. Studenci mogliby być zaangażowani w projekty społeczne, popularyzację prospołecznych i twórczych aktywności osób osadzonych, ukazując ich działania w przestrzeni mediów społecznościowych. Wymaga to jednak przygotowania studentów resocjalizacji do wykorzystywania technologii informacyjnych. W literaturze³⁴ zwraca się uwagę na braki w zakresie doboru oprogramowania, kreatywnego rozwiązywania problemów przez studentów za pomocą narzędzi TI. Realizacja projektów opartych o nowe technologie skierowanych do byłych osadzonych stanowi interesującą alternatywę. Uczestnictwo studentów w takich działaniach pozwoliłoby im na bezpośrednie poznanie aktywności osób osadzonych. Otwiera to sytuację stwarzającą możliwości budowania pozytywnego spojrzenia na osoby osadzone i ich środowisko poprzez dostrzeganie mocnych stron człowieka, co – jak pisze Magdalena Dymowska – ma prowadzić do samoświadomości i refleksyjności osób skazanych³⁵. Pozwoli poznać również działania resocjalizacyjne i wychowawcze realizowane w placówkach penitencjarnych. Można w tym miejscu odnieść się do badań przedstawionych w niniejszym artykule, które wskazują na to, że studenci mający kontakt z osobą

³³ A. Fidelus, *Stygmatyzacja byłych skazanych w kontekście uwarunkowań readaptacji społecznej*, [w:] *Stereotypy w pedagogice, pracy socjalnej i resocjalizacji*, red. E. Kantowicz, A. Leszczyńska-Rejchert, akApat, Toruń 2012, s. 210.

³⁴ K. Majewska, *Preparing students of social rehabilitation pedagogy to apply new technologies in the prevention of problems of adolescents*, *Resocjalizacja Polska* 20 (1), s. 283-298.

³⁵ M. Dymowska, *O potrzebie działań antydyskryminacyjnych...*, s. 239-252.

osadzoną dużo częściej wypowiadają się o niej pozytywnie niż osoby nieznające takiej osoby. Ważnym postulatem jest również modyfikacja programów nauczania, które powinny zawierać „treści dotyczące sytuacji i potrzeb osób przebywających w zakładach karnych”³⁶.

Bardzo ważnym aspektem jest integracja działań różnych instytucji i organizacji. Studentom potrzebna jest wiedza i kompetencje istotne z punktu widzenia zajmowanych przez nich w przyszłości określonych stanowisk, lecz także uczestnictwo na etapie nauki w działalnościach organizacji pozarządowych i kontakt z realnymi osobami (osadzonymi i byłymi osadzonymi, neofitami). Potencjałem wciąż niewystarczająco wykorzystanym w edukacji studentów na kierunkach związanych z resocjalizacją są emeryci, byli pracownicy więziennictwa, których wieloletnie doświadczenie pracy z osadzonymi mogłoby być również źródłem cennej wiedzy.

³⁶ A. Fidelus, *Stygmatyzacja byłych skazanych...*, s. 210.

Bibliografia

- Bartmiński J., Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata, [w:] *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, pod red. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Lublin 2014, s. 279–308.
- Bartmiński J., Chlebda W., *Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie polskiego stereotypu Europy*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 25, 2013, s. 69–95. Pobrano 20.04.2022 z: http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_et_2013_25_69/c/1901-1462.pdf
- Bartmiński J., *Językowe podstawy obrazu świata*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2006.
- Bartmiński J., *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki*, „Język a Kultura” t. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, pod red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław 1998, s. 63–83.
- Bartmiński, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*, [w:] *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, pod red. J. Bartmińskiego, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009, s. 53-71.
- Brzozowska M., *O przebiegu badań nad zamianami w rozumieniu nazw wartości w latach 1990-2000*, [w:] *Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw i wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, pod red. J. Bartmińskiego, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2006, s. 36-43.
- Chlewiński Z., Stereotypy, struktura, funkcje, geneza, [w:] *Stereotypy i uprzedzenia. Kolokwia Psychologiczne*, red. Z. Chlewiński, I. Kurcz, Warszawa 1992.
- Cieślukowska D., *Postrzeganie społeczne*, [w:] *Edukacja antydyskryminacyjna. Podręcznik trenerski*, red. M. Branka, D. Cieślukowska, Kraków 2010.
- Dymowska M., *O potrzebę działań antydyskryminacyjnych w pracy kuratorów sądowych*, [w:] *Stereotypy w pedagogice, pracy socjalnej i resocjalizacji*, red. E. Kantowicz, A. Leszczyńska-Rejchert, akApit, Toruń 2012.
- Fidelus A., Stygmatyzacja byłych skazanych w kontekście uwarunkowań readaptacji społecznej, [w:] *Stereotypy w pedagogice, pracy socjalnej i resocjalizacji*, red. E. Kantowicz, A. Leszczyńska-Rejchert, akApit, Toruń 2012.
- Górska J., *Śladami rzeźbiarza Pigmaliona-etykietowanie jako element ukrytego programu szkoły. W kręgu rozważań o stereotypach utrwalanych za szkolnymi murami*, [w:] *Stereotypy w pedagogice, pracy socjalnej i resocjalizacji*, red. E. Kantowicz, A. Leszczyńska-Rejchert, akApit, Toruń 2012.
- Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, pod red. J. Bartmińskiego, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2006.

- Kalkuta J., *Autostereotyp studenta w świetle badań*, [w:] *Stereotypy – walka z wiatrakami*, red. A. Bujnowska, J. Szadura, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2011.
- Łobocki M., *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*, Impuls, Kraków 2007
- Majewska K., Preparing students of social rehabilitation pedagogy to apply new technologies in the prevention of problems of adolescents, *Resocjalizacja Polska* 20 (1), s. 283-298.
- Macrae C.N., Stangor Ch., Hewstone H., *Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie*, GWP, Gdańsk 1999.
- Orchal M., *Stereotyp Amerykanina i Ameryki w oczach współczesnych studentów*, [w:] *Stereotypy – walka z wiatrakami*, red. A. Bujnowska, J. Szadura, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2011.
- Rubacha K., *Metodologia badań nad edukacją*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.
- Wojciszke B., *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002, 2003.
- Wojciszke B., Ocenianie jako tendencyjne sprawdzanie hipotez, [w:] *Psychologia podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, red. J. Strelau, t. 3, GWP, Gdańsk 2000.